

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE FİLİSTİN'DE MİLLİ BİLİNÇ VE LİDERLİK

Palestinian National Consciousness and Leadership in the Historical Process

Doktora Öğrencisi Aydın ARAS*

Öz: Osmanlı Devleti'nin ilgasından sonra Filistin coğrafyasında İngiltere'nin himayesinde Yahudi göçü gerçekleşmiş ve akabinde İsrail Devleti kurulmuştur. Bu durum bölgede sıcak çatışmaları beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada Gazze'nin fiili lideri olan Yahya Sinvar'ın otobiyografik eseri özelinde Filistin-İsrail mücadelesi analiz edilmiştir. İsrail'in bölgedeki işgaline Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Batı kamuoyundaki yansımaları ve bu yansımaların Filistin sahasındaki karşılığının tarihsel altyapısı bu analizin bir parçası olarak ele alınmıştır. Karşılaştırmalı bir analiz örneği olan çalışma, Filistinlilerin siyaset, eğitim, din ve toplumsal yapısı hakkında bilgi vermektedir. Özellikle milli uyanış ve halkın mülteci kamplarında varoluşsal mücadelesi ele alınmıştır. Öte yandan Filistin'deki siyasi fraksiyonlar; Halk Cephesi, El Fetih ve İhvan-ı Müslim'in bölgesel dinamikler çerçevesinde Filistin'deki eğitim ve siyasi alanda etkileri Yahya Sinvar'ın gözünden irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Yahya Sinvar, Halk Cephesi, İhvan-ı Müslimin, El Fetih, İsrail

Abstract: After the dissolution of the Ottoman Empire, Jewish immigration to Palestine took place under British auspices, leading to the establishment of the State of Israel. This situation brought armed conflicts to the region. In this study, the Palestinian-Israeli struggle is analyzed, focusing on the autobiographical work of Yahya Sinwar, the de facto leader of Gaza. The historical background of the Palestinian reaction to Israel's regional occupation, as well as its reflections in the American and Western public spheres, are examined as part of this analysis. This study presents a comparative analysis of Palestinian politics, education, religion, and social structure. In particular, the national awakening and the existential struggle of the people in refugee camps are discussed. Furthermore, the influence of Palestinian political factions such as the Popular Front for the Liberation of Palestine (PFLP), Fatah, and the Muslim Brotherhood on education and politics in Palestine is examined from Yahya Sinwar's perspective.

Keywords: Palestine, Yahya Sinwar, Popular Front for the Liberation of Palestine, Muslim Brotherhood, Fatah, Israel

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, aydin.aras@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6920-7080

Makale Geliş Tarihi: 30.03.2025, Makale Kabul Tarihi: 9.07.2025

DOI: 10.59162/tihek.1668364

GİRİŞ

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Filistin birçok medeniyetin kurulduğu coğrafi bir mekan olmuştur. Bölge ismini M.Ö 12. asırda Ege Göçleri ile bölgeye gelen “Filistler”den almıştır (Karaman, 1996: 89-103). Özellikle Asya/Afrika sahasının Akdeniz bölgesi üzerinden Avrupa’ya temas ettiği bir coğrafya olması Filistin’i tarihi ve kültürel olarak oldukça önemli kılmıştır. Bölge İslam öncesi ve İslami dönem sonrası birçok kavmin karşılaştığı bir saha olmasının yanı sıra üç semavi dinin kutsal saydığı topraklara da ev sahipliği yapmıştır. İlk olarak Yahudi Krallığına bağlı olan bölge daha sonra Büyük Roma İmparatorluğunun egemenliğine girmiştir (Karaman, 1996: 89-103).

Hız. Ömer’in fütihat hareketi çerçevesinde meydana gelen Yermük Savaşı (636) Filistin bölgesinin kapılarını Müslümanlara açmıştır. İslam ordusu 637 yılında Şeyzer-Nusaybin hattına kadarki bütün bölgeyi kontrol altına almış ve bölgenin en önemli kenti olan Kudüs, 638 yılında halka eman verilerek alınmıştır (Fayda, 2007: 51-53). Orta çağ döneminde Türk fütuhatının dikkatini çeken bölge Selçukluların eline geçmiş, kısa süreli Fatımi etkisi ve Haçlı kontrolünden sonra bölge peyderpey Eyyubiler, Memlûklüler ve Osmanlıların kontrolüne girmiştir. Özellikle arşiv vesikalarına yansıdığı kadarıyla bizzat padişahların bölgeye teveccüh gösterdiği anlaşılmaktadır (Çınar, 2015: 146-150). Osmanlı Devleti var olan bu teveccühünü devletin yıkılışına kadar sürdürmüş, özellikle Sultan II. Abdülhamid Yahudi göçünü engellemek için büyük bir mesai harcamıştır (Engin, 2020: 90-115). 638 yılından 1917 yılına kadar bölge İslam Devletlerinin kontrolünde kalmıştır. İngilizlerin Osmanlı Devleti’ni mağlup etmesiyle işgal yılları başlamıştır. İngiliz yönetimi kısa süre içerisinde Balfour Deklarasyonunu ilan ederek bölgede Yahudi Devleti’nin kurulmasına olanak tanıyan hükmü uygulamaya koymuştur.

İngiliz yönetimi ve sonrasında Filistin bölgesine yaşanan Yahudi göçleri, bölgedeki Müslümanlarla Yahudiler arasında günümüze kadar yaşanacak savaşların fitilini ateşlemiştir. Yahudilerin 1948 yılında İsrail’i kurması ve Batı dünyasının sınırsız desteği, Müslümanların tepkisini çekmiş ve 1948 Arap-İsrail Savaşına sebep olmuştur. Bu savaşlar devresi 1967 ve 1973 yıllarında tekrarlanmıştır. Bölgedeki Arap Devletlerinin ABD ve Avrupa eksenli politikalar izlemesi ve İsrail ile kısmi normalleşme çabaları bölgedeki Müslümanları korumasız bırakmıştır. Müslüman Filistin halkı çeşitli metotlarla topraklarından sürülmüştür. 1948 yılında patlak veren savaşta Müslümanlar Nekbe Günü (felaket) ile karşı karşıya kalmış ve sistematik bir şekilde Yahudi yerleşimciler bölgeyi kolonize etmiştir. Böylelikle Yahudiler 1947 tarihli Birleşmiş Milletler’in (BM) bölgede iki devletli çözüm

modeli yerine yeni bir sosyolojik zeminin oluşması için adımlar atmıştır. Filistin halkı Batı dünyasının başını çektiği bu oldubittiye tepki göstermiş bu çerçevede milli mücadele namına adımlar atmıştır. İlk adımlar İzzettin el-Kassam tarafından atılmış, yetiştirdiği öğrencileri Yahudi yerleşimcilere karşı 1936 yılında ilk intifadayı başlatmıştır (Bilge, 2001: 582).

Bu çalışmada; tarihsel süreç içerisinde Filistin meselesinin ABD, İsrail, bölge ülkeleri nezdindeki yeri, Filistin direnişinin sosyokültürel zemini Yahya Sinvar'ın anlatımlarını merkeze alan mikrotarih yöntemiyle ele alınmıştır. Ayrıca Filistin meselesinde Hristiyan-Yahudi retorikinin İslam ve Müslümanları ötekileştiren bakışına da yer verilmiştir.

Yahya Sinvar, daha bir çocukken 1948 yılında Filistinliler toplu şekilde sürüldüğünde (Nekbe Günü) bunu bir metot olarak kullanan Yahudilerin nüfus mühendisliğini hissetmiş, Filistin direnişi ve Yahudilerin hukuksuzca eylemlerine dayalı politikalarını, kaynağından kritik etmiştir. İsrail zindanlarında kaleme aldığı “Diken ve Karanfil” adlı otobiyografik eserinde Filistin halkına karşı İsrail'in 1948'den günümüze kadar gelen hukuksuz ve sınır tanımaz uygulamalarını bölge ülkeleri ve iç dinamikleri ile yansıtmıştır.

I. YAHYA SİNVAR'A GÖRE NEKBE'DEN MÜLTECİ KAMPLARINA FİLİSTİN

Batı dünyası ve ABD'den güç alan Yahudilerin 1948 yılında Filistin'de işgal ettikleri bölgede İsrail devletini ilan ettikten sonra yerleşik Filistin halkını sürgün etmesi, bölge halkı tarafından büyük felaket yani Nekbe Günü olarak tanımlanmıştır. Bu felaket Filistinliler tarafından hiç unutulmamış ve kuşaklar boyu kuvvetli bir retoriğe dönüşmüştür. Bu çerçevede Filistin direnişinin tanınan simalarından birisi olan Yahya Sinvar'ın anlatıları ön plana çıkmaktadır. Sinvar'ın anlatıları, Filistinli her ailenin bu tarihsel dokunun bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tarihsel dokunun derinlemesine analizi, Yahudi işgalinin ABD ve Batı ülkeleri cephesinde klasik “Şark/Garb” eksenli söylemi ile ontolojik bir temele dayandığı izlenimi vermektedir. Son dönemlerde akademik camianın mesai harcadığı “Batı ve Öteki ile “İslam ve Batı” söylemleri birlikte analiz edildiğinde, Filistinlilere karşı yürütülen Batılı politikaların tarihsel arka planı büyük oranda anlaşılır kılınmaktadır (Kalın, 2016: 20-25). Öyle ki İsrail-Filistin mücadelesinde Batı ve ABD, İsrail'i demokrasi ve aydınlanmanın temsilcisi olarak tahayyül ederken, Filistinli Müslümanları totaliter terkipile terörist bir çizgiye indirgemıştır (Said, 2009: 36). Yahya Sinvar'ın anıları bu bağlama uygun birçok örneği barındırmaktadır.

Sinvar'ın anlatılarının tetkiki, geniş bir çerçevede “Bölge ülkeleri-ABD ilişkilerinin” yanı sıra Yahudi işgalinin niteliğinin iç dinamiklerini okumayı zorunlu kılmaktadır. Yahya Sinvar'ın ailesi bu sürgün hareketini her yönüyle hissetmiştir. Öyle ki Askalan bölgesinden Gazze'ye zorla sürgün edilen aile, Filistin mücadelesinin karakteristik bütün yönlerini bünyesinde göstermektedir. Sinvar, bu tarihi gerçekliği otobiyografik eserinin ilgili bölümlerinde ikrar etmektedir (Sinvar, 2024: 15-25). Eseri her ne kadar roman olarak kaleme alındıysa da olay örgüsü tarihi gerçeklikle örtüşmektedir. Özellikle ailesi ve yakın çevresi ile olan ilişkilerinin, siyasi ve askeri bir lider olan Yahya İbrahim Sinvar'ın karakterinin oluşmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır.

A. YAHYA İBRAHİM SİNDAR

Sinvar, 1962'de Hanyunus mülteci kampında doğmuştur. İlk ve orta öğretmini bu kamptaki okullarda tamamlamıştır. 1948 Nekbe ile Gazze Şeridi'ne gelen ailesinin Askalan ile ilgili hatırları canlı iken çocukluğunda 1967 Arap-İsrail Savaşına tanık olmuştur. Han Yunus Mülteci Kampında Mısır koruması altında kaldıkları dönemde, Filistinlilerin burada geçici oldukları ve Arap ordularının ezici gücü ile kendi memleketlerine döneceklerine inandıklarını söylemektedir (Sinvar, 2024: 20). Bu beklenti sadece Yahya İbrahim Sinvar için geçerli değildir. Cemal Abdünnasır'ın popülist söylemleri ve propaganda faaliyetleri de bölge halkını inandırmış, yazar Amin Maalouf başta olmak üzere birçok düşünürün çocukluğunda Nasır kurtarıcı bir lider olarak simgeleştirilmiştir (Maalouf, 2020: 40-50). Bölge halkına göre İsrail yayılcılığına karşı yegâne çare Arap ordularının başına gelecek ve İsrail'i dize getirecek askeri ve siyasi liderin ortaya çıkmasıdır. Bu beklenti, Filistinliler için önce Abdünnasır'ın daha sonra Saddam Hüseyin'in, hatta 2000'li yıllardan itibaren İran'ın askeri ve siyasi liderlerinin kurtarıcı olarak nitelendirilmesine neden olmuştur (Sinvar, 2024: 116-118).

Bu çerçevede İsrail'in işgalci olduğu ve Arap ordularının kısa sürede bu işgalcileri Filistin'den söküp atacağı düşüncesi, 1948 Nekbe'den 1967 savaşlarına kadar Filistin halkı tarafından doğruluğu tartışılmaz bir tabuya dönüşmüştür (Sinvar, 2024: 15-20). Fakat Filistinliler, peyderpey yaşanan askeri ve politik gelişmeler karşısında bu beklentinin karşılanamayacağını zamanla anlamıştır. Yahya Sinvar ise Filistin coğrafyasında karşılanamayan beklenti ve hayal kırıklıklarını ilk defa 5-7 yaşlarında öğrenmiştir (Sinvar, 2024: 15-22).

Bu hayal kırıklıklarını giderebilmeyi ve Filistin'e özgürlüğü getirmeyi düstur edinen Sinvar, Gazze İslam Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde

okumuş ve gençliğinde Hamas'ın saflarına katılmıştır. Hamas'ın 1987 yılında 1. İntifadaya katılması sebebiyle İsrail tarafından yakalanan Sinvar 1988'den 2011 yılına kadar İsrail zindanlarında esir kalmıştır. Esir takasıyla serbest kalan Sinvar, 2017'de Hamas siyasi büro başkanı seçilmiş ve Gazze'nin fiili lideri olmuştur. 2017-2024 yılları arasında Gazze direnişini yöneten Sinvar, Ekim 2024 yılında İsrail ile girdiği çatışmada şehit olmuştur (Sinvar, 2024: 8-11).

B. MÜLTECİ KAMPLARI

İsrail'in Araplarla girdiği savaşları kazanması ve Han Yunus başta olmak üzere Gazze'yi tamamen işgal etmesi, Cemal Abdünnasır'ın şahsında Mısır ve Arap dünyasının o kadar da ezici bir güce sahip olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Öyle ki 6 gün savaşlarında İsrail, Batının desteği ile Gazze, Batı Şeria, Doğu Kudüs, Golan Tepeleri ve Sina Çölünü ele geçirerek topraklarını 4 katına çıkarmıştır. Bu yenilgi Arap dünyası ve liderleri için bir prestij kaybı olsa da zaman içerisinde yaşanan reel politik ortam İsrail ile normalleşme adımlarının atılmasına sebep olmuştur (Er-rucup, 2021: 1-3) Oysa yaşanan askeri ve siyasi kayıplar, Filistinlilere prestij kaybından öte bir vatan kaybına mal olmuştur. Bu yenilgi sonrasında Filistinlilerin hemen hemen yarısından fazlası mülteci konumuna gelmiş, aileleri parçalanmış ve binlerce Filistinliden haber alınamamıştır (Sinvar, 2024: 417).

Bu kampların hemen hepsi dışarıdan gelen uluslararası yardımlara ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle eğitim, sağlık ve beslenme gibi temel ihtiyaçlar yardımların sayesinde kısmen yürütülmüştür (Sinvar, 2024: 48-50). Sinvar, ilköğrenim çağında bu yardım kuruluşlarının finanse ettiği okulda okumuş ve bedensel zayıflığı ve çelimsizliği yüzünden “yemek kartı sahibi olduğunu, okulda kendi payına düşen köfteyi amcasının oğluna getirmek için nasıl zorluklar çektiğini” realist bir perspektif ile ele almıştır. Sürgün, savaş ve ölüme alışmak dışında başka bir seçeneği olmayan Filistin halkı hayata tutunmaya çalışmıştır. Her ne kadar sürgünün en ağır koşullarını yaşasa da “evlilik, düğün, hayata bağlanma, ticaret, iş vb.” insani gereklilikler direnişin ruhu çerçevesinde hasıl olmaya devam etmiştir (Sinvar, 2024: 58-67). Özellikle her Filistinli çocuk annelerinin ninnilerinde direnişin ruhunu teneffüs etmekte, her sokak başında ellerinde bir odun parçası ile Yahudi-Arap savaşını oynayarak büyümektedir. Sinvar, bizzat Han Yunus sokaklarında çocukluğunda şahit olduğu her olayın kendi kişiliğini şekillendirdiğini ve mücadele azmini bu devirdeki deneyimlerinden elde ettiğini itiraf etmektedir (Sinvar, 2024: 29). Öte yandan bu durum Han Yunus mülteci kampı ile sınırlı değildir. Mülteci kampları adeta Filistinli her ailenin ve çocuğun hayatının bir parçası olmuş, Filistinli birçok lider bu kamplarda yetişmiştir. Abdülaziz el-Ran-

tisi ve İsmail Haniye gibi birçok Filistinli siyasetçi çocukluğundan itibaren Yahya Sinvar ile benzer zor koşullar altında yetişmiştir. İsrail'in baskıları sonucunda mültecilik ile tanışan Filistinliler bölge ülkeleri dahil geniş bir coğrafyada hayat mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. BM Yakın Doğu'daki Filistinli Mültecilere Yardım ve Bayındırlık Ajansı (UNRWA) raporlarına göre 6 milyona yakın Filistinli mülteci olarak yaşamaktadır (Girit, 2024: 1-4).

Mülteci nüfusunun büyük bir kısmı Yahudiler tarafından işgal edilen Filistin topraklarından Ürdün, Lübnan ve Suriye gibi ülkelere sürülmüştür. Ayrıca mülteciler Gazze şeridinde Bureyc, Cebaliyye, Refah, Mağazi, Deyr el-Belah ve Han Yunus kampları ile Batı Şeriadaki Akabe, Ayn Sultan, Kaddura, Cenin ve Tulkerm kamplarında zor şartlar altında yaşamıştır. Filistinli mültecilerin geniş bir sahaya yayılmaları, bölge ülkelerinin iç dinamikleri ile irdelenmesini zorunlu kılmaktadır. Sinvar'ın otobiyografik eserinde özellikle Ürdün, Lübnan ve Mısır'da yaşanan iç gelişmelerin Filistinlilerin mülteci kamplarında karşılık bulduğundan söz edilmektedir (Sinvar, 2024: 110-120). Bununla birlikte Filistin siyasetinde bölge ülkelerinin sosyolojik ve dini fraksiyonları da etkili olmuştur. Bu bağlamda mülteci kamplarından çıkan Hamas (İslami Direniş Hareketi) ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) arasında meydana gelen rekabetin ortaya çıkışı, Mısır merkezli İhvan-ı Müslimin ve Baas ideolojilerinin karşıtlığının eseridir (TÜBA, 2023: 10-15). Anlaşıldığı kadarı ile siyasi fraksiyonlar ve direnişin niteliği Filistin coğrafyasındaki her alanda aynı şekilde ortaya çıkmamıştır. Bu minvalde Sinvar'ın Filistin sosyolojinin farklılığına dair tespitleri Filistin'de milli bilincin önünde bazı engellerin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu engeller, Gazze/Batı Şeria merkezli siyasi fraksiyonların farklı ideolojik zeminlere sahip olması ve İsrail yönetimine karşı farklı mücadele metotlarını uygulamaları şeklinde özetlenebilir.

C. FİLİSTİN DİRENİŞİ VE İÇ SİYASETTEKİ FRAKSİYONLAR

Filistin siyasetinde 1960'lı yıllardan itibaren Ebu Amar lakabı ile tanınan Yaser Arafat siyasi bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemlerde Arafat tarafından kurulan Filistin Kurtuluş Örgütü, Cemal Abdünnasır'ın açık desteğini alarak silahlı mücadeleyi bir seçenek olarak seçmiştir. Bununla bağlantılı olarak Arap Devletlerinin desteği ile silahlı bir güç olan Filistin Kurtuluş Ordusu kurulmuştur (Sinvar, 2024: 107). Sinvar, çocukluğu döneminde Ebu Amar'ın posterleri ile mülteci kamplarında İsrail askerlerine karşı protesto gösterisi düzenlediklerini ve Yaser Arafat'ı milli bir kahraman olarak kabul ettiklerini dile getirmektedir (Sinvar, 2024: 110). Zaman içerisinde bu fikirlerinden vazgeçerek kurtuluş ve direnişin milli değerler ve İslami altyapı ile mümkün olduğunu ikrar etmektedir.

Filistin Kurtuluş Örgütü'nün husul ettiği kültürel zemin Mısır'da bulunan Pan-Arabizm fikridir. Bu fikir temelde sosyalist bir niteliğe sahiptir. Öte yandan Filistin iç siyasetinde yine Mısır tabanlı İhvan hareketinin etkisi altında oluşan yeni alternatif bir güç ortaya çıkmıştır. İslami Direniş Hareketi veya Hamas (Harakat al-Muqawama al-İslamiya) olarak bilinen bu yeni siyasi yapı ilk devirlerinden itibaren FKÖ'nün şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır (Sinvar, 2024: 110).

FKÖ, Hamas'ın kuruluşunu siyasi sahada kendisine tehdit olarak gördüğü için halk nezdinde yeni oluşuma karşı söylemlerini sertleştirmiştir. FKÖ'nün söylemlerinde yeni kurulan Hamas'ı İsrail'e karşı hemen hareket etmemekle ve Filistin davasını temsil eden FKÖ'ye muhalif olmakla suçlamıştır. Bu suçlamanın sahadaki Filistinlilere yansıdığı hatta aynı aileye mensup kardeşler arasındaki tartışmalara konu olduğunu Sinvar dile getirmektedir (Sinvar, 2023: 137-155). 1990'lı yıllardan itibaren Hamas'ın tehlikeli bir yapılanma olduğu ve direniş ruhuna aykırı hareket ettiği şeklinde sokaklarda dillendirilen bu söylem, 2006-2007 yıllarında Hamas'a bağlı İzettin el-Kassam Tugayları ile FKÖ'ye bağlı El-Fetih arasında silahlı çatışmaya dönüşmüştür (Sarı, 2018: 29-40). Çocukluk ve gençlik döneminde FKÖ'ye sempati duyup gençlik döneminden itibaren Hamas saflarına katılan Yahya Sinvar, otobiyografik eserinde Hamas'ın ilk faaliyetlerini analiz etmiştir (Sinvar, 2023: 155). Yahya Sinvar Hamas'ın kuruluşunu, amcaoğlu İbrahim ve kardeşi Hasan'ın Şeyh Ahmet ile iletişim kurmaları özelinde ele almıştır. Yahya Sinvar, Şeyh Ahmet Yasin olduğu anlaşılan Şeyh Ahmet'in oldukça önemli ilk faaliyetlerini şu şekilde tasvir etmektedir (Sinvar, 2024: 137):

“Şeyh Ahmet, gençleri namaz kılmaya ve mescide gelmeye davet etmekle uğraşıyordu... Mescide giden gençler, namazlarını kıldıktan sonra mescitte bir halka kurup Kur'an okuyor, siyer, fıkıh veya hadislerle ilgili dini bir kitabı inceliyorlardı. Şeyh Ahmet gençleri yeni gençleri mescide getirmeleri için telkin ediyordu böylelikle ders halkaları giderek kalabalıklaşmıştı.”

Görüldüğü üzere Şeyh Ahmet direnişin merkezini mescit olarak seçmiş ve ilk dönemlerinde irşat işleriyle meşgul olmuştur. Şeyh Ahmet'in faaliyetleri, Mısırlı Cemal Abdünnasır'ın çizgisini takip eden FKÖ'yü rahatsız etmiştir. Hatta FKÖ'ye mensup bazı çevreler Hamas'ın kuruluşunu İsrail istihbaratının organize ettiğini iddia etmiş ve bu çerçevede halk nezdinde girişimde bulunmuştur (Sinvar, 2024: 382-383). Oysa İslami Direniş Hareketi kimliğiyle ortaya çıkan Hamas, ilk başlarda FKÖ'ye doğrudan cephe almamıştır (Asa, 2020: 1-9). Hatta halk tabanı sağlamak ve gücünü pekiştirmek amacıyla Şeyh Ahmet liderliğinde kurulan Hamas, ilk olarak Osmanlı geleneğine uygun olarak vakıf ve dernekler yolu ile halka bütünleşme yolunu seçmiştir (Sinvar, 2024: 166). Bunun bilinçli bir seçim olduğunu

Filistin coğrafyasındaki sosyolojik zemin doğrulamaktadır. Çünkü Filistin vakıf sistemine yabancı değildi. Özellikle Osmanlı Devleti yıkılışına kadar, Kudüs/Gazze hattında imaret geleneği çerçevesinde bir vakıf toplumu oluşturmuştu (Özdemir ve Subaşı, 2009: 167-209). Bu tarihsel altyapı, Hamas'ın halkın cephesinde karşılık bulmasına ve FKÖ'ye muhalif bir rakip olarak serpilmesine olanak sağlamıştır. Öte yandan FKÖ, Filistin direnişinin tek muhatabı olarak kendisini görmekte ve hukuki meşruiyeti karşılığında bölge ülkeleri ve İsrail ile diyalog yolunu tercih etmekteydi. FKÖ'nün izlediği diyalogun niteliği de zamanla değişmiştir.

FKÖ ilk dönemlerinde işgal altındaki Filistin topraklarının tamamının özgürlüğünü savunurken ve İsrail'in varlığını reddederken, 1988 tarihli BM'nin 242 sayılı kararını kabul ederek İsrail'in varlığını kabullenmiştir. BM'nin 1967 tarihli 242 sayılı kararı, Arap devletleri ile İsrail arasında daha sonra imzalanacak olan antlaşmaların temelini oluşturmuştur (S/RES/242,1967). Suriye 1973, Mısır 1979 ve Ürdün ise 1994 yılında söz konusu BM kararını kabul etmiştir. Özellikle Yaser Arafat, Madrid Konferansı, Oslo İlkeler Antlaşması ve Camp David Zirvesi ile İsrail ile müzakerelere girmiştir. Bu müzakereler sebebi ile Yaser Arafat İzak Rabin ve Şimon Peres ile birlikte Nobel Barış Ödülüne layık görülmüştür. İsrail ile yaptığı nihai antlaşma gereği, Filistin yönetimi, Gazze ve Batı Şeria bölgesinde varlık gösterme hakkı elde etmiştir. Bu durum Hamas ve diğer Filistinli siyasi fraksiyonların tepkisini çekmiştir (Sinvar, 2024: 450-475). Bu tepkinin sebebi daha önce ilan edilen Hamas'ın Misakında belirtilmiştir.

Hamas, kendi anayasası olan Misakını 1988 yılında ilan etmiştir. FKÖ'nün aksine İsrail'i işgalci bir yapı olarak görmüş ve işgal altındaki Filistin topraklarının geri alınmasını temel misyon olarak deklare etmiştir. Bu misyon dört temel esas üzerinde şekillenmiştir. Öyle ki 1988 yılında ilan edilen Misak'ın amacı şu şekilde ifade edilmektedir (Asa, 2020: 1-9): “*İslami Direniş Hareketinin Amacı Allah'tır. Önderi Resulullah'tır, anayasası Kur'an'dır, yolu cihattır. Allah yolunda ölüm en ulvi arzudur.*”

Bu temel prensipler, Hasan el-Benna tarafından öne sürülen İhvan-ı Müslimin'in prensiplerinden öte bir anlam ifade etmemektedir. Böylelikle Hamas, Mısır merkezi İhvan'ın bir devamı olduğunu ilan etmiştir (Ganim, 1997: 307-310). Filistin coğrafyasının sosyolojik altyapısı iki siyasi gücün yanı sıra diğer fraksiyonların da etkisi altında kalmıştır. Öyle ki Filistin'de Hamas ve FKÖ dışında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) etkisi altında şekillenen sosyalist temayüllere sahip örgütler de mevcuttu (Sinvar, 2024: 25-30). Filistin direnişinin ortaya çıkışı ve farklı fraksiyonlar aracılığı ile sürdürülmesi halkın coğrafi ve içtimai durumu ile paralellik göstermiştir. Bu minvalde Gazze ve Batı Şeria'nın toplumsal ve kültürel dinamikleri farklılık göstermektedir.

D. FİLİSTİN'İN TOPLUMSAL VE KÜLTÜREL DURUMU

Filistin coğrafyasındaki kültürel ve toplumsal zeminin tahlil edilmesi, İsrail karşısında oluşan direnişin karakterini anlamak için oldukça önemlidir. Bu çerçevede Gazze ve Batı Şeria'nın sosyo-kültürel olarak karşılaştırılması ve İsrail'in bu farklılıklar çerçevesinde geliştirdiği politikaların irdelenmesi işgalin karakterini ortaya koyacaktır. Öyle ki İsrail işgal siyaseti, Filistin halkını ekonomik ve kültürel farklılıklarından hareketle bölgede kendisine alan açmayı başarmıştır. Bu bağlamda Batı Şeria ve Gazze'nin çok yönlü tahlili meselenin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

İsrail işgali altındaki Batı Şeria el-Halil, Tulkerm, Nablus, Beytülahim, Ramallah ve Eriha şehirlerini kapsayan verimli bir coğrafyadır. 1949-1967 tarihlerinde Ürdün'ün kontrolünde olan bölge, 1967 savaşında İsrail tarafından işgal edilmiştir. Oslo ve Camp David görüşmeleri ile bölge Filistin yönetimine bırakılmıştır (Armaoğlu, 1992: 143-144). Bölgede FKÖ (El Fetih Hareketi) güçlü bir siyasi yapı olarak bulunmaktadır. Yaser Arafat'ın kurduğu yapı her ne kadar son dönemlerde güç kaybetse de bölgede varlığını sürdürmektedir. Cemal Abdünnasır aracılığı ile Baas Hareketinden güç alan FKÖ hedeflerini şu şekilde tasvir etmektedir (Karaman, 1996: 103-106):

“Filistin'i kurtarmak, bu hedefi gerçekleştirmek için silahlı mücadele vermek, Filistin'in kendi öz teşkilatlanmasına dayanmak, Dost Arap güçleriyle iş birliği yapmak, Dost milletlerarası güçlerle iş birliği yapmak.”

El Fetih Hareketi, her ne kadar Filistin'in kurtuluşu parolası ile yola çıksa da Oslo sürecinden sonra giderek pasif bir siyaset izlemeye başlamış ve İsrail yönetimi ile uzlaşmacı bir politika geliştirmiştir (Sinvar, 2024: 416-430). Batı Şeria'nın sosyolojik tabanı da bu politik manevralardan payına düşeni almıştır. Hamas hareketinin önemli simalarından olan Yahya Sinvar, bu gerçekliği otobiyografik eserinin ilgili bölümlerinde dile getirmiştir. Gazze'ye göre Batı Şeria şehirlerinin “ekonomik kaygıları önceleyen ve sosyal refahı” ön plana alan yapısı, direniş hareketinin Gazze'ye nispetle zayıf kalmasına sebep olmuştur (Sinvar, 2024: 150-173). Bu durum eğitim başta olmak üzere diğer birçok alanda kendini göstermiştir. Bu çerçevede Filistin coğrafyasındaki üniversitelerin akademik ve sosyolojik tabanı dikkat çekicidir. Öyle ki Gazze ve Batı Şeria'daki üniversitelerin adeta iki farklı sosyolojik yapıyı arz ettiği görülmektedir. Bu farklılığı Yahya Sinvar şu şekilde tespit etmektedir (Sinvar, 2024: 169-171):

“Ağabeyim Muhammed Ramallah'ta bulunan Birzeyt Üniversitesinin Edebiyat Fakültesine kabul edildi. Orası Muhammed'in yetiştirdiği kampın muhafazakâr,

kapalı dünyasından tamamen farklı bir alandı. Genelde Gazze ortamına benzer miyordu. O günlerde Birzeyt Üniversitesinde başörtülü tek bir kız yoktu. Bütün kızlar açık olabildiğince süslüydüler... hatta herhangi bir Batı toplumu gibi açık bir toplumdun... Üniversitede mescit yoktu. Bu yüzden üniversite dışında bir zeytin ağacı kuytusunda namaz kılmak zorunda kalırdı.”

Anlaşıldığı kadarı ile Batı Şeria’daki Filistinliler 1948’de Nekbe ile yerinden sürülen Filistinlilere göre nispeten daha rahat bir hayat yaşamaktaydı. Mülteci kamplarının zorlu koşullarında insan haklarına aykırı şekilde yaşamaya zorlanan Filistinliler direniş dışında başka çıkar yol bulamamaktaydı (Sinvar, 2024: 150-180). Öte yandan Batı Şeria’daki nispeten ekonomik rahatlık, zaman içerisinde yerini Yahudi yerleşimcilerin keyfi uygulamalarına bırakmıştır. Peyderpey İsrail askerleri koruması altında Yahudi yerleşimciler Batı Şeria’nın birçok bölgesine yerleşim alanı açmaya başlamıştır.

Gazze ise kadim tarihten beri Anadolu, Suriye ve Mısır arasında ticari güzergahın merkezi konumundaydı. İslam’dan önce de ticari merkez olan şehir Hz. Muhammed’in babası, amcaları ve akrabalarının ticaret için geldikleri bir bölgeydi. İdari olarak Gazze, Han Yunus ve Refah şehirleri şeklinde taksim edilmiştir (Bilge, 1996: 534-536). Şehir nüfusunun büyük bir kısmı Filistin coğrafyasından zorla sürülen mültecilerden oluşmaktadır. Bu sosyolojik gerçeklik Gazze’de eğitim başta olmak üzere kültürel birçok alanda kendini göstermiştir. İlkokuldan liseye kadar buradaki eğitim, dış yardımlar sayesinde yürütülmüştür. Gazze İslam Üniversitesi de liseden bozma akademik ve fiziki yapısı ile 1978 yılında faaliyete başlamıştır (Sinvar, 2024: 170-195).

Gazze İslam Üniversitesi kuruluşundan itibaren İsrail işgaline karşı hiçbir fedakarlığı esirgemeyen Gazze halkının teveccühü ile ortaya çıkmış, zamanla modern bir üniversite hüviyeti kazanmıştır. Sinvar’ın çocukluğundan gençliğine değin kendisinden etkilendiği ve otobiyografisinde sıklıkla dile getirdiği amca-oğlu İbrahim, Gazze İslam Üniversitesinin önemli simalarından olup I. İntifada da önemli görevler üstlenmiştir (Sinvar, 2024: 418-450). Üniversite kuruluş tarihlerinden itibaren direniş mefhumu ile kültürel ve akademik bir altyapı görevi görmüştür. Öyle ki Filistin direnişinin önemli simalarından olan İsmail Haniye, Abdülaziz er-Rantisi de Gazze İslam Üniversitesinde eğitim almıştır. Bu önemli isimlerin dışında Hamas hareketinin birçok üyesi bu üniversiteye mensup akademik geçmişe sahiptir. Özellikle 1970’lerden itibaren İslamcı ve anti Siyonist bir çizgi takip eden Gazze’deki Hamas hareketi, Gazze İslam Üniversitesi aracılığı ile entelektüel bir altyapı kazanmıştır.

Gazze İslam Üniversitesi'nin kazandığı bu altyapı sadece üniversitenin kampüsü ile sınırlı olmayıp Mısır merkezli İhvan Hareketinin ideolojik zemininden de beslenmiştir. Bu çerçevede Filistinli gençler tarafından mukabele edilen Yusuf el-Karadavi'nin eserlerinin de üniversiteye hatırı sayılır bir ideolojik zemin hazırladığı Yahya Sinvar tarafından da doğrulanmaktadır (Sinvar, 2024: 50-70). Bu ideolojik zemin Kudüs'ü dahi hatıralarında uzak bir memleket olarak gören mülteci gençleri için bir milat olmuştur. Mülteci kamplarından İsrail zindanlarına değin işgal ve yokluk dışında başka bir şey görmeyen Filistinli gençler Afganistan, Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan vb. İslam coğrafyalarındaki gelişmeleri geniş bir perspektif ile tahlil edebilen ve kendi mücadelelerini İslam dünyasındaki gelişmelerin bir parçası şeklinde görerek meşrulaştırmıştır. Anlaşıldığı kadarı ile Sinvar'ın geldiği çevre, Arap devletlerinin ötesinde Filistin direnişini İslam dünyasındaki diğer direniş grupları eklemlene ve daha geniş bir perspektif ile ümmet çizgisi çerçevesinde bir bilinçlenme yolunu seçmiştir. Bu bilinçlenme üniversitelerde bulunan basın yayın yolu ile kitlelere sirayet etmiş, yaşlılardan çocuklara Gazze'nin her sokağını tesiri altına almıştır (Sinvar, 2024: 410-419).

1970'lerden 2000'li yılların başlarına kadar her Gazzeli aile radyolarının yanı başında Mısır, Ürdün veya Suriye'deki gelişmeleri yakından izlemekte ve Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in İsrail'i ne zaman haritadan sileceğini televizyonlarından takip etmekteydi (Sinvar, 2024: 382-400). Fakat zamanla bu umut yerini hayal kırıklığına bırakmış ve İsrail'in bitmek bilmeyen ihlalleri yeni bir anlayışın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu anlayış, Filistinlileri kendi kaderlerini tayin etmek dışında başka bir şanslarının olmadığı bir mücadele zemininin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

II. FİLİSTİN'İN GELECEĞİ: İSRAİL, ABD VE BÖLGE ÜLKELERİ

Filistin'in geleceği ABD, AB ve bölge ülkelerinin politik tavırlarından bağımsız olmayıp Doğu/Batı veya dini ve kültürel farklılık sebebi ile oluşan paradigmaya bağlıdır. İlk Batılı araştırmacıların muhayyilesinde Doğu, "öteki" kavramı üzerinde kurgulanan ve medeniyet ihraç edilecek yerdir (Kalin, 2013: 231-240). Osmanlı Devleti'nin çöküşünden sonra, İslam coğrafyasında yaşanan kaos ve işgallere karşı yaşanan direniş ise Avrupa merkezli tarih anlayışında İslam'ın savaş dini olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur (Kalin, 2013: 241-245). Zaman içerisinde Avrupa İslamofobi kavramı ile tanışmış ve bu söylem, "statik, öteki, ilkel, şiddet yanlısı, politik ve terörü destekler" şeklinde ifade edilmiştir (Aydın, 2016: 61). Öte yandan Batı medeniyetinin söylem olarak kullandığı "Yahudi-Hristiyan Geleneği" şeklindeki paradigma, büyük bir oranda genelde İslam dinini, özel de ise Filistin'deki

direnişini şiddet yanlısı ve terörü destekleyen bir yapı olarak nitelemiş, yaşanan her gerginlikte İsrail taraftarı bir söylem geliştirmiştir. 7 Ekim 2023 tarihinde başlayan İsrail'in Gazze'ye saldırılarında ABD başta olmak üzere İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya İsrail'e tam destek vermiş, Filistinlileri aşırılık ile suçlamıştır (Altun, 2024: 1-3). Oysa İsrail, ABD ve Avrupa siyasetinde “demokrasinin biricik adresi” (Said, 2017: 34-37) ve Ortadoğu'da medeniyetin temsilcisi olarak ele alınmaktadır. Bu söyleme benzer ifadeleri ABD Başkanı Donald Trump 06/12/2017 yılında gazetecilere verdiği bir mülakatla deklare etmiştir. Trump, “*İsrail'in dünyanın en başarılı demokrasilerinden olduğunu ve üç semavi dinin özgürce Kudüs'te ibadet ettiğini...*” (BBC, 2017) belirterek İsrail'in demokratik anlayışını övmüştür. Dolayısıyla Batı retoriğindeki bu bakış açısı İsrail'i cesaretlendirmiş ve Filistin meselesinin çözümünü zorlaştırmıştır.

ABD'nin İsrail'in güvenliğini önceleyen politikaları ise bölgedeki Arap ülkelerinin baskı altına alınmasını sağlamıştır. Camp David Antlaşması (1978) ve akabinde imzalanan Madrid (1991) ve Oslo Sözleşmeleri (1993-1995) ile başta Filistin El-Fetih yönetimi (FKÖ) olmak üzere Ürdün ve Mısır, İsrail ile normalleşme adımları atmıştır. 2020 yılında ABD Başkanı Donald Trump'ın teşvikleriyle gerçekleşen Abraham (İbrahim) Antlaşmaları ile Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Fas ve Sudan yönetimleri, İsrail'i resmi olarak tanımıştır (Akıncı, 2022: 1-3).

Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkeleri ile de buna benzer antlaşma zemini aranmıştır. ABD ve İsrail'in bu antlaşmalar ile bölge ülkelerine ekonomik ve siyasi birtakım vaatler vermesi, Filistin meselesinin giderek arka plana itilmesine sebep olmuştur. İsrail bölge ülkeleri ile diyaloga girmesine rağmen, Filistinlilere karşı politikalarını devam ettirmiştir. Filistin'in tamamında söz sahibi olmak isteyen İsrail, kendi ajandasına uygun stratejiler izlemiştir. İsrail bir yandan Filistin'e dönük politikalarını kadim Yahudi inançlarıyla meşrulaştırma çalışırken diğer yandan sahada kendi politik gücüne ivme katan Hristiyan Siyonistlerin desteğini almıştır (Albayrak, 2024: 1-5).

A. İSRAİL: SİYONİST-HRİSTİYANLAR VE POLİTİK MANEVRALARI

İsrail'in 1947 Nekbe ve akabinde Araplarla girdiği savaşlarda, ABD ve Batı devletlerinin sınırsız desteğini alması Filistin bölgesindeki İsrail yayılmacılığının artarak devam etmesine sebep olmuştur. Sinvar, eserinde İsrail yayılmacılığını Filistinlilerin gözünden oluşturduğu bir retorik ile sunmaktadır. Bu retoriğe göre İsrail, Filistin coğrafyasındaki işgali 4 aşamada politik bir zemine oturtmuştur. Bu aşamalar; “Filistinlilerin sürgüne gönderilerek adeta bütün Filistin halkını mül-

teci kamplarına hapsedmek, Yahudi yerleşimcileri bölgeye sistematik bir şekilde yerleştirmek, Filistin direnişini bölmek ve bölgedeki Filistinlilere ekonomik bazı ayrıcalıklar tanımak suretiyle istihbarat servisinde onları kullanmaktır” (Sinvar, 2024: 310).

Bu aşamalar 1947 Nekbe’den peyderpey günümüze kadar sürmüştür. Ebu Ammar (Yaser Arafat), İzak Rabin ve Şimon Peres tarafından başlatılan Oslo Süreci bütün dünyada barışın yakın bir gelecekte mümkün olacağı fikrini uyandırmıştır. Bu barış görüşmeleri ile Ebu Ammar, İzak Rabin ve Şimon Peres Oslo Süreci akabinde Nobel Barış Ödülüne (1994) layık görülmüştür. Hatta bu antlaşma gereğince Gazze-Eriha hattı İsrail tarafından boşaltılmış, bölge Filistin yönetimine devredilmiştir. Fakat bu süreç bütün sorunları çözmemiş, Filistin halkı tarafından süreç ihtiyatlı karşılanmıştır (Karaman, 2020: 101-103).

Filistinlilerin sürece ihtiyatlı yaklaşımlarında El Fetih dışında kalan başta Hamas olmak üzere siyasi partilerin Oslo sürecine dönük eleştirilerinin ciddi bir payı vardı. Öte yandan dönemin İsraili yöneticilerinin verdikleri beyanatlar, iki devletli çözüm paradigmasını kabul etmediklerini ortaya koymaktadır. Bölgeyi yakından tanıyan Edward Said sahadaki bu gelişmeleri ve İsrail’in tavrını eleştirmiştir. Ona göre İsrail kuruluş felsefesindeki paradigmaya bağlı olmakla birlikte “Tek Devletli Çözümü” dikte ettiğini bildirmektedir. Öyle ki bu tek devletli çözüm paradigması da kökenini Siyonizm’den almaktadır. “*Bizzat David Ben-Gurion’un kendisi, tarihte bir halkın kendi topraklarından vazgeçtiği ve topraklarını başka bir halka gönül rızasıyla devrettiği tek bir örnek bulunmadığına dikkati çekmiştir*” (Said, 2009: 10-12). Dolayısıyla Oslo Sürecini televizyonlardan takip eden Filistin halkının önemli bir kısmı süreci büyük bir başarısızlık olarak nitelendirmiştir. Yahya Sinvar bu süreci şu şekilde tasvir edip eleştirmektedir (Sinvar, 2024: 416-417):

“Filistin otoritesinin İsrail ile iş birliği yapması, güvenliğin eşgüdüm şeklinde sağlanması, ortak devriye ve istihbarat paylaşımı... İsrail, BM’nin 242 nolu kararı ile Yahudilerin 1967 öncesi sınırlarını güvence altına alması... Kudüs, mültecilerin topraklarına dönüşü ve Yahudi yerleşimci sorunu kendi lehlerinde çözülmüş, tarihi Filistin topraklarının %70’i üzerinde tam hakimiyet sağlayarak, Gazze ve Batı Şeria hakkında bir tartışmayı öngörmektedir.”

Dolayısıyla İsrail ve Batı dünyasının ilan ettiği “İki Devletli Çözüm Modelinin” İslam dünyasını teskin için söylem olarak geliştirildiği, fiiliyatta İsrail’in böyle bir niyet taşımadığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede “Yahudi Yerleşimcilerin” İsrail askerleri gözetiminde Filistinlilerin topraklarında alan kazanmaları İsrail’in eylem ve söylemde ikircikli bir politika izlediğini göstermektedir (Sinvar, 2024: 400-417). Bu minvalde Madrid ve Oslo sözleşmelerinin sahada tam anlamı ile uygu-

lanmaması Filistin cephesinde itirazların yükselmesine sebep olmuştur. Hamas ve diğer İslami fraksiyonlar İsrail'in Madrid, Oslo ve Eriha Antlaşmaları ile Filistin'i kontrol altına alarak kendi siyasetine uygun hareket ettiğini iddia etmektedir (Sinvar, 2024: 450-475). Bu fiili durum Filistin coğrafyasındaki aktörlerin değişmesine sebep olmuş, El Fetih ve sol fraksiyonlar yerini ümmet bilincine malik Hamas'a bırakmıştır. Hamas kuruluşundan itibaren bu sosyolojik düzlemde İsrail'in ancak güçle durdurulabileceğini Filistin'in yerleşimcilere ve İsrail işgal yönetimine karşı harekete geçmesi gerektiğini siyasi ve askeri bir şablon olarak kabul etmiştir (Hamas Misak-ı, 1988).

İsrail ise mülteci kampları başta olmak üzere kendi siyasi geleceği için tehdit olarak gördüğü Filistinlilere karşı politikalarını çeşitlendirmiştir. İsrail'in geliştirdiği politikalar başta ABD olmak üzere Avrupalı devletler tarafından koşulsuz şekilde desteklenmiştir. Batılı devletlerin bu desteklerinin altında yatan sebep ise ontolojik ve epistemolojik olarak "Ortadoğu'da Demokrasinin Biricik Adresi" olarak İsrail'i görmüş olmalarıdır (Said, 2017: 37-40) Sözü edilen devletler, Yahudileri demokratik ve insani ilkelerin savunucusu hatta Avrupa coğrafyasında yükselen ırkçılığın ilk kurbanı bir millet olarak eylemde ve söylemde sürekli desteklemiştir. İsrail bu desteğe güvenerek Filistinlilere karşı orantısız güç kullanmayı bir hak olarak görmüştür. Said'in eserinde de İsrail "*Müzakereye girecek bir partnerimiz yok. Bu tedbirleri Filistin terörizmine karşılık olarak kendimizi savunmak amacıyla aldık*" ifadeleri yer almaktadır (Said, 2009: 152).

İsrail, Filistin'i kendisi karşısında konumlanan siyasi bir güç değil terör eylemleri ile insanı ve medeniyeti öteleyen bir terörist oluşum olarak görmektedir. Bu söylemi dini bazı temellere dayandıran İsrail başbakanı Netanyahu, 11.01.2024 tarihinde basına verdiği demecinde Gazze'de yaşanan insanlık dışı katliamlarını "Amalekliler" söylemi ile meşrulaştırmaya çalışmıştır (Deveci, 2024:1-4). Bu söylemini kutsal metinlerinde geçen Amalekliler maddesine dayandırmaktadır. Amalekliler Tevrat'ın ilgili bölümlerinde şu şekilde tasvir edilmiştir (Samuel, 15/3): "*Şimdi git, Amalekliler'e saldır. Onlara ait her şeyi tümüyle yok et, hiçbir şeyi esirgeme. Kadın erkek, çoluk çocuk, öküz, koyun, deve, eşek hepsini öldür.*"

Netanyahu'nun kutsal metinden alıntılar yaparak Filistinlileri Amalekliler ile aynı çerçevede analiz etmesi kadim Yahudi inancının bir tezahürüdür. Weber'e göre Kadim Yahudi hukuku anlayışında "*Tanrı'nın Sina üzerinde 40 günlük görüşmesinde bu toprakları Musa'ya vermiştir*" (Weber, 2023: 172). Yahudilerdeki bu inancın tarihi altyapısı, Filistin toprakları ve çevre coğrafyaların üzerinde hak iddia eden arz-ı mevuda (vadedilmiş topraklar) dayanmaktadır (Küçük, 1991: 442-444).

İsrail'in yaklaşık 2 yıldır Gazze'de başlattığı yıkımı, kadim Yahudi gelenekleri ile açıklamaya ve aklamaya çalışması bu tarihsel altyapıyı yani arz-ı mevud'u hatırlatmaktadır. Bu kadim inancı son dönemlerde ABD'nin tehditvari politik çıkışları ile dünya devletlerine kabul ettirmeye çalışmaktadır. Özellikle ABD merkezli evanjelik-Hristiyan paradigması, İncil ve Tevrat'ı içine alan bir geri dönüşümden bahsetmekte ve Siyonist-Hristiyanlık kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bu siyasetin eylemde ve söylemde en büyük temsilcisi ABD Başkanı Donald Trump'tır. Siyonist Hristiyanların inancı (Kazak, 2025);

“Kutsal kitaba yönelme veya dönme diye tabir ettikleri evanjelistlere göre Yahudiler Tanrı tarafından seçilen bir millettir. Yahudiler Kudüs'ü alarak Süleyman Mabedi'nin tekrar inşa etmesi gerekmektedir. Böylelikle vadedilen krallık kurulabilecek ve evanjelistler de ahiretteki hakimiyetlerini kurabilecekler” yönündedir.

Hristiyan-Siyonistlerin paradigmalarına göre bölgede kesinlikle Filistin Devleti'nin kurulmasına müsamaha edilmemelidir. Hatta başkenti Kudüs olan Gazze, Batı Şeria, Golan Tepeleri, Lübnan, Ürdün ve Mısır'ın bir kısmını kapsayan bir Yahudi Devleti kurulmak suretiyle İsa'nın gelişi ve krallığını kurması gerekmektedir (Kazak, 2025). Bu söylem Trump başta olmak üzere ABD'li yetkililer tarafından resmi ve gayri resmi açıklamalarla dikte edilmektedir. Hatta Trump'ın selefi Joe Biden da verdiği mülakatlarda kendisinin Siyonist olduğunu itiraf etmektedir. Biden'ın *“Siyonist olmanız için Yahudi olmanıza gerek yok. Ben bir Siyonist'im, İsrail olmasaydı, dünyada tek bir Yahudi bile güvende olmazdı”* demeci ABD'nin Filistin meselesinde tarafgir bir politika izlediği ve İsrail'in tezlerini desteklediğini göstermektedir (TRT, 2024). Bu membada Edward Said'in daha 1990'lı yıllarda işaret ettiği gibi İsrail, egemen iki devletli çözümün aksine bölgenin tamamen İsrail'e bağlandığı tek devletli çözümü dikte etmektedir. Filistinliler ise ABD ve Batılı devletler tarafından desteklenen tezlerin farkında olmakla birlikte işgale karşı topyekûn bir mücadele fikrine giderek daha çok sarılmaktadır. Çocukluğundan itibaren İsrail politikalarına maruz kalan Filistinlilerin gözünde İsrail; hak, adalet ve hukuk tanımaz bir yönetimdir. Öyle ki İsrail, Filistinlilere göre: Sürgün eden, çoluk çocuk demeden mülteci kamplarını bombalayan, yerleşimciler eliyle topraklarını gasp eden, kendi halklarından birilerini parayla tutarak devşiren, hapis-hanelerde akıl almaz işkenceler yapan, kutsal değerlerini imha ve namuslarına göz koyan, insanları hukuksuz şekilde esir alarak müzakere ve çıkarları için kullanan bir yapıdır (Sinvar, 2024: 310-320)

Filistinlilerin mücadelelerinde sebep olarak sıraladığı bu misallerin haklılık payı vardır. Barış istediğini öne sürerek Oslo sürecinde Nobel Barış Ödülü'ne layık görülen İsraili yöneticiler için, en önemli sınavlardan birisi “Yahudi Yer-

leşimciler” meselesidir. İsrail askeri kalkanı altındaki yerleşimciler Filistinlilerin topraklarını ilhak ederek hemen hemen her yıl bu umursamaz tutumlarını devam ettirmiştir. Dolayısıyla belirli sınırı olmayan İsraili yerleşimciler için her karış Filistin toprağı gasp edilecek bir alan hüviyetindedir. Bütün bu gelişmeler Filistinlilerin çeşitli stratejiler izlemesine sebep olmuştur.

B. İSRAİL’İN POLİTİKALARINA KARŞI FİLİSTİN MİLLİ BİLİNCİ VE LİDERLİK

İsrail’in politikalarına karşı Filistin’deki siyasi fraksiyonlar birbirlerinden farklı stratejiler izlemeye başlamış, ulusal birlik tam anlamıyla kurulamamıştır. Bu çerçevede İslami hassasiyetlere sahip Hamas ile sosyalist Baas çizgisinde bulunan El-Fetih hareketi ayrı stratejiler izlemeye başlamıştır. El-Fetih kurtuluşu kendi liderliğine ve Oslo Sürecinde varılan mutabakatın uygulanmasına bağlar-ken, Hamas bu söylemin aksine kurtuluşun ancak sınırları 1947 Nekbe öncesine dayanan egemen bir Filistin Devletinin varlığına bağlamaktadır. Dolayısıyla Filistin halkı arasında bile söylemde ve eylemde bir birlik kurulamaması ve kendi aralarındaki bu siyasi mücadele, İsrail’in daha rahat hareket etmesini sağlamıştır (Sinvar, 2024: 380-400).

Filistinliler, sorunun ortaya çıktığı Osmanlı Devletinin ilga edildiğı ve Yahudilerin bölgeye gelerek istilaya başladığı dönemden itibaren direniş yolunu seçmiştir. Fakat bu direnişin niteliğı ve etkileri dönemsel farklılıklarla eşgüdüm şekilde devam etmiştir. Filistin Direniş, Osmanlı Devletinin 20. asrın başlarından itibaren çözülmeye başladığı dönemlere kadar uzanmaktadır. Bu bağlam ile en çarpıcı tarihsel kişilik dini bir vaiz olan İzzeddin el-Kassam’dır. Beyrut’un Cebile bölgesinde doğan el-Kassam, İtalyanların Trablusgarp’ı işgalinde, Balkan Savaşları’nda ve I. Dünya Harbi’nde gönüllü olarak Osmanlı Devleti ile hareket etmiştir. Fransızların Suriye işgaline karşı direniş yolunu seçmiş ve gelecekte Filistin mücadelesinin önemli bir siması olmuştur (Bilge, 2001: 582). El-Kassam Hamas’ın silahlı direnişinde bir rol model olmuştur (TÜBA, 2023: 11). Yahya Sinvar, Hamas’ın daha yeni ortaya çıktığı ve direnişe geçtiğı dönemlerde her üyesine Kassam’ın Savaşçıları adını verdiklerini dile getirmektedir (Sinvar, 2024: 438-448).

FKÖ’nün silahlı kanadı el-Fetih ise Hacı Emin el-Hüseyni’nin milliyetçi fikirlerinden ontolojik paradigmasını oluşturmuştur. El-Hüseyni, bir dönem İngilizler tarafından Kudüs vali yardımcılığına getirilen daha sonra Yahudilere karşı Arap milliyetçiliğı ile ortaya çıkan bir din adamıdır. Türkiye, Pakistan, Almanya, Fransa, Suriye başta olmak üzere birçok ülkede bulunmuş ve Filistin davasını

ölene kadar sürdürmüştür. Onun mücadelesi Filistin’de Arap milliyetçiliğinin ilk nüvelerinden birisidir (el-Arid, 1995: 116-117). Yaser Arafat, Hacı Emin el-Hüsey-ni’nin ortaya koyduğu ontolojik zeminden güç almış, 1990’lı yıllara kadar bu fik-rini devam ettirmiştir. Fakat bu tarihten sonra Filistin’in taksim planını kabul et-miştir (Kahraman, 2020: 101-103). Arafat’ın son faaliyetleri Arap milliyetçilerinin yanı sıra Hamas’ın da büyük tepkisini çekmiştir. Bu iki siyasi fraksiyon sonraki dönemlerde İsrail’e karşı Arap devletlerinin de desteğini alarak silahlı mücadele-ye girişmiştir. Fakat bölge dinamikleri ve batılı devletlerin tutumu Filistinlilerin mücadelelerini çeşitlendirmesine sebep olmuştur. Zamanla El-Fetih eskisi kadar dinamik bir mücadele izlemezken ve siyasi çözümü metot olarak kullanırken, Hamas 2000’li yıllardan itibaren daha etkin ve askeri bir çözümü realite haline getirmiştir (Sinvar, 2024: 450-475).

1947 yılından beri topraklarından sürülen Filistinlilerin silahlı ve politik mü-cadelelerinin tarihsel altyapısı, toplumsal dinamiklerden gelmektedir. Bu tarih-ten itibaren her Filistinli çocuk bebekliğinden itibaren İsrail işgaline maruz bıra-kılmış ve Filistin kültürünün dinamikleri çerçevesinde yetişmiştir. Yahya Sinvar otobiyografik eserinde bu tarihsel gerçekliğe şu şekilde vurgu yapmaktadır (Sin-var, 2024: 400-410):

“Her Filistinli çocuk, annesinden Filistin mücadelesini ninni olarak dinler, sokak-ta oynan oyunlarda ana kahramanlar, Yahudi-Arap mücadelesini dramatize eder ve genelde oyunun kazananı tabi ki Araplar olur; her camii ve mescit direnişin anlatıldığı mekanlar olup, esir edilen her Filistinli hapishaneyi mücadele azmini güçlendirmek için bir akademi olarak görmektedir.”

Her Filistinli bütün yoksunluğunu kendi amaçları çerçevesinde bir mücadele alanı olarak şekillendirmiştir. Öte yandan Filistinliler tarafından sürdürülen mü-cadele, İslam dünyasının dinamiklerinin bir parçası olarak da kendini göstermiş-tir. Coğrafi ve kültürel olarak Arap coğrafyasının doğal bir parçası olan Filistin, bölgedeki her siyasi oluşumun tesirinde kalmıştır. Hatta Sovyetlerin Afganistan’ı işgali, Pakistan-Hindistan Savaşı dahil her askeri ve siyasi mücadele, bölge insanı-nı etkilemiştir (Sinvar, 2024: 107). Filistinliler özellikle tanınmış bazı Arap liderle-rini bir kurtuluş olarak görmüştür. Bu çerçevede Mısır lideri Cemal Abdünnasır, Irak lideri Saddam Hüseyin gibi siyasi figürlerin İsrail’i yok edeceği beklentisi oluşmuştur. Fakat zamanla bu anlayış değişmiş ve Filistinlilerin bizzat kaderle-rini kendilerinin tayin etmesi gerektiği anlayışı realist bir çizgide husul etmiştir. Yahya Sinvar tespitlerinde bu realiteyi görmesine rağmen Arap ve İslam dünya-sından da tamamen umudu kesmemiştir. Sinvar, Filistin’in geleceğini, yine İslam dünyasının tarihi dinamikleri ile şu şekilde tahlil etmektedir (Sinvar, 2024: 418):

“...Güç dengesi sadece askeri ve maddi imkân demek değildir. İsrail arkamızda Arap ve İslam dünyasının olduğunu biliyor. Evet Arap ve İslam alemi şu anda dağınmıştır. Ama eğer İsrail bize karşı orantısız ve abartılı güç kullanacak olursa dünyanın dengeleri alt üst olur. İsrail bizi ezemez, yok edemez. O varlığın, çok yönlü ve karmaşık dengelere mahkûm olduğunu bilir. Bu dengelerden birinin bozulması durumunda o da ezilip yok olacaktır çünkü...”

Bu tespitlerin Filistinli direniş liderlerinin birçoğunu etkilediği daha sonra ortaya çıkan hadiselerle teyit edilmektedir. Hatta daha sonra Gazze'nin yönetimini ele alan Hamas İslam dünyasındaki bu dinamikleri göz önünde bulundurarak mücadelesini şekillendirmiştir. 7 Ekim 2023 yılında başlayan Gazze Savaşında da bu tarihsel perspektife uygun bir söylem geliştirilmiştir.

Hamas tarafından oluşturulan bu paradigma, İsrail'in 2010'lu yıllardan başlayarak şekillendirdiği Arap ülkeleriyle normalleşme adımları ile tesirsiz hale gelmiştir. ABD'nin önderlik ettiği Arap-İsrail normalleşmesinde İsrail'in politikaları bazı Arap ülkelerinin yönetimleri tarafından teveccüh ile karşılanmıştır. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Bahreyn, Suudi Arabistan başta olmak üzere birçok ülke İsrail ile normalleşme adımı atarak Filistin'i kendi politikaları için bir engel olarak görmeye başlamıştır. Bu denklemin meydana gelmesinde İran'ın politik ve dini duruşunun da bir payı mevcuttur. İran'ı tehdit olarak gören Arap yöneticileri, kendi geleceklerini ABD-İsrail desteğine bağlamış ve bu çerçevede dikkate alınarak politika yürütmüştür.

Öte yandan bölgenin diğer güçleri de ABD'nin tehditvari söylemleri ve ekonomik vaatleri sebebi ile doğrudan İsrail'i karşısına alacak bir politik söylem geliştirememiştir. Mısır ve Ürdün'ü bu çerçevede zikretmek mümkündür.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren Filistin'e yerleşmek için gelen Yahudiler, I. Dünya Harbi'nden sonra İngilizlerin desteğiyle İsrail Devleti'ni kurmuştur. Akabinde 1947 yılında Yahudiler, Filistinlileri Nekbe'ye tabii tutmuştur. Bu durum Filistin tarihi için önemli bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Akabinde yaşanan 1967 ve sonrası Arap-İsrail savaşları ile Filistin coğrafyasının %70'inden fazlası işgal edilmiştir. Böylelikle Filistinlilerin büyük bir kısmı topraklarından sürülerek mülteci kamplarına yerleştirilmiş, mülteci kampları da İsrail ordusu tarafından sistematik bir soykırıma varan şekilde “işkence, sürgün ve ölüm” hapishanelerine dönüştürülmüştür.

Bu durumun görgü şahitlerinden biri olan Yahya Sinvar'ın anlatımlarına göre, Filistin coğrafyasındaki sosyolojik altyapı ve direnişin organizasyonu mülteci kamplarındaki yokluktan doğmuştur. Mülteci kamplarının her sokağı, her mescidi, her açık hapishanesi, okulu, düğünü ve eğlencesi bilfiil sosyal dokunun tamamı bir ahenk oluşturarak direnişi olgunlaştırmıştır. Filistin coğrafyasındaki siyasi ve kültürel fraksiyonların büyük bir kısmı kendi aralarındaki farklılıklara rağmen İsrail'in orantısız gücüne karşı mücadelede ortak bazı değerleri olgunlaştırmıştır. Bu değerlerin oluşturulmasında eğitim ön plana çıkmış, Filistin milli bilinci sokaklardan üniversitelere, gençlerden başlamak üzere toplumun tamamına sirayet etmiştir. Sinvar, milli bilincin oluşmasında anne figürü üzerinde durarak aslında bütün mücadelenin annelerin verdiği bilinçle şekillendiğine dikkati çekmektedir. Dolayısıyla her Filistinli çocuk beşikten sokaklara bir bilinçle yetişmektedir.

Filistinli birçok siyasi ve askeri lider bu bilinç dahilinde yetişmiş, İsrail'e karşı oluşturdukları milli bilinçle mücadelesini sürdürmüştür. İsrail'in ABD ve Batı dünyasının sınırsız desteğine rağmen oluşan milli bilinci yok etmesi mümkün görünmemektedir. Bu gerçeğe vakıf olan İsrail, meselenin kendi lehine çözümlenmesi için ABD ile ortak bazı politikalar belirlemiştir. Anlaşıldığı kadarı ile İsrail, Batı Şeria için "Yahudi yerleşimcilerin" Filistinlilerin toprağını gasp ederek onları mülteci kamplarına sürmeyi metot olarak benimserken, Gazze'deki Filistinliler için çeşitli bahaneler öne sürerek onların Ürdün ve Mısır'a sürgün edilmesini çözüm olarak dayatmaktadır.

7 Ekim 2023 yılında başlayan Gazze Savaşı, İsrail'in bütün tarihi boyunca en ağır savaşlarından birisi olmuştur. Batılı devletlerin desteği ile yüz binlerce Filistinli katledilmiş ve Gazze'nin %80'e yakını İsrail tarafından ağır bombardımana tabii tutularak kullanılamaz hale getirilmiştir. Ocak 2025'ten itibaren ABD yönetimini devralan Donald Trump'ın Gazzelilerin sürgün edilmesi ve Batı Şeria'daki "Yahudi yerleşimlerinin" çoğaltılması yönündeki beyanat nameleri, bölgenin savaş ve sürgünlere gebe olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Hristiyan-Yahudi retoriği ile Filistin işgalini kadim Yahudi geleneklerine indirgeyen Batılı devletlerin İslam kimliği ile varlık gösteren Filistinlileri ötekileştiren tutumu, İsrail'in bölgede rahat hareket etmesini sağlamaktadır. Ayrıca Orta Doğu ülkelerindeki siyasi iradelerinin büyük bir kısmı, ABD eksenli siyasetin bileşenleri olarak kendi siyasi ikballerini incelemek ve İsrail saldırganlığını tevil etmek dışında adım atamamaktadır. Bütün bunlar Filistin meselesinin kısa zaman içerisinde her iki tarafın istekleri doğrultusunda çözülemeyeceğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Akıncı, Ş. (2022). *İkinci Yılında Abraham Antlaşmaları ve Gelinek Nokta*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/ikinci-yilinda-abraham-anlasmlari-ve-gelinen-nokta/2691849>, Erişim tarihi: 23.05.2025.

Albayrak, Ş. (2024). *Hristiyan Siyonizmi*, Erişim adresi: <https://www.setav.org/toplum-ve-kultur/hristiyan-siyonizmi>, Erişim tarihi: 24.05.2025.

Altun, T. (2024). *Batı'nın İsrail'e Desteği Hafızalara Kazındı*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ayrimcilikhatti/ayrimcilik/batinin-israile-destegi-hafizalara-kazindi/1821880>, Erişim tarihi: 22.05.2025.

Armaoğlu, F. (1992). Batı Şeria, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 143-144.

Asa, Ö. (2020). Misak'tan Yeni Belgeye Hamas ve Değişim, *İnsamer Araştırma*, Sayı 115), 1-9.

Awad Er-rucup. (2021). *Arap Ülkelerinin İsrail ile Normalleşme Serüvenleri*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/arap-ulkelerinin-israile-normallesme-seruveni-zorunluluklardan-ittifaka-giden-yol/2295536>, Erişim tarihi: 22.05.2025.

Aydın, M.S. (2016). Siyasetin Aynasında Kültür ve Medeniyet. İstanbul: Kapı Yayınları.

BBC. (2017). *Donald Trump Kudüs'ü İsrail'in Başkenti Olarak Tanıdı*, Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42258773>, Erişim tarihi: 24.04.2025.

Bilge, M.L. (2001). Kassam İzzet. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt (24), 582.

Bilge, M. L. (1996). Gazze. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt (13), 534-536.

BM. (1967). 242 Sayılı BM Kararı, Erişim adresi: https://digitallibrary-un-org.tlate.google/?ln=en&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=tc, Erişim tarihi: 23.05.2025.

Çınar, H. (2015). Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Kuds-i Şerif, *Vakıflar Dergisi*, Cilt (44), 146-150.

Deveci, M. (2024). *Natanyahu'nun Amalekliler Konuşması*, Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/netanyahunun-amalekliler-konusmasi-israilin-soykirimla-suclandigi-davada-delil-olarak-sunuldu/3106324>, Erişim tarihi: 20.01.2024.

El-Arid, V. (1995). Emin el-Hüseyni, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt (11), 116-117.

Engin, V. (2020). *Pazarlık*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Fayda, M. (1997). Ömer. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt (34), 51-53.

Ganim, İ. (1997). Hasan el-Benna, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 307-310.

Girit, S. (2024). *Dünyada Kaç Filistinli Mülteci Var ve Filistin Diasporası Ne kadar Büyük*, Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/articles/cn05p4zm35zo>, Erişim tarihi: 22.05.2025.

Hamas Misak-ı. (1988). Erişim adresi: <https://dijitalhafiza.com/kavramlar-sozlugu/hamas-tuzugu-misak>, Erişim tarihi: 24.05.2025.

Kalın, İ (2016). Ben Öteki ve Ötesi, İstanbul: Küre Yayınları.

Kalın, İ. (2013). Akıl ve Erdem, İstanbul: Küre Yayınları.

Karaman, L. (2020). Arafat Yasir, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt (Ek-1), 101-103.

Karaman, M. (1996). Filistin Kurtuluş Örgütü, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt (13), 103-106.

Kazak, C. (2025). *Trump'ın Gazze Söyleminde Evanjelizm'in Etkisi*, Erişim adresi: <https://www.indyturk.com/node/753833/türkiyeden-sesler/trumpın-gazze-söyleminde-evanjelizm-etkisi>, Erişim tarihi: 12.02.2025.

Küçük, A. (1991). Arz-ı Mevud., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 442-444.

Maalouf, A. (2020). *Uygarlıkların Batışı*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: YKY Yayınları.

Özdemir, H., & Subaşı, E. (2009). *Osmanlı Belgelerinde Filistin*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Said, E. (2009). *Kültür ve Direniş*, (Çev. Murat Erdem), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Said, E. (2017). *Şarkıyatçılık; Batı'nın Şark Anlayışları*, (Çev. Berna Yıldırım), İstanbul: Metis Yayınları.

Sarı, B. (2018). Filistin Direnişinde Aşıl Tendonu: Hamas-Fetih Çatışması, *Yeni Fikir Dergisi*, Cilt (9), 23-39.

Sinvar, Y. (2024). *Diken ve Karanfil*, (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul: Ekin Yayınları.

TRT Haber. (2024). *Biden: Ben Bir Siyonist'im*, Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/abd-baskani-biden-ben-bir-siyonistim-840587.html>, Erişim tarihi: 24.05.2024.

TÜBA. (2023). *Filistin-İsrail Savaşı Raporu*, Erişim adresi: <https://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/tuba-filistin-israil-savasi-raporu>, Erişim tarihi: 22.05.2025.

Weber, M. (2023). *Hukuk Sosyolojisi*, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Kapra Yayınları.